

**ЛЕКСИКОГРАФСКИ ОНЕПРАВДАНИ
КЛАСОВЕ ДУМИ
(с оглед на българската и словашката
лексикографска практика)¹**

Abstract: Lexicographical practice undervalues to a certain extent some groups of words, which in the majority of cases do not find their place in monolingual expository or bilingual dictionaries. Within the confrontational plan the study focuses on three groups of lexicographically undervalued words, namely verbal nouns with suffix *-ne* in Bulgarian and *-nie* / *-tie* in Slovak, proper nouns and their derivatives, as well as interjections and their derivatives. The study points to their processing / non-processing in individual lexicographical works. Stemming from findings of linguistic theories of both languages, as well as from findings of translation practice, the author justifies their right to be entered in various dictionaries and their separate position in subject heading system.

Key words: lexicography, verbal nouns, proper nouns, interjections

В лексикографската практика наблюдаваме известно пренебрегване на определени класове думи и на тяхното представяне в едноезични тълковни или двуезични преводни речници. Настоящото изложение има за цел да набележи някои т.н. от нас лексикографски „онеправдани“ класове думи и да подчертае необходимостта от тяхното по-адекватно отразяване в лексикографските трудове. Определението „онеправдани“ е обосновано от факта, че в повечето случаи съответните лексикални единици не намират своето място в речниците, а ако са представени, техният подбор често е случаен и немотивиран, а лексикографската им обработка не е еднотипна. Става дума за три избрани разреда думи – имената за действия с наставка *-не*, собствените имена и техните производни, както и междуметията и техните производни, които тук са обект на разглеждане в съпоставителен план в българския и словашкия език.

1. Имена за действия и състояния на *-не*

На първо място ще се спрем на лексикографски най-онеправдания от тях разред – отглаголните съществителни на *-не*, назовавани също имена за действия, съществителни за действия или девербални съществителни с предметно значение (по-нататък ИД на *-не*) / в слов. *slovesné podstatné mená* на *-nie/-tie*, *dejové mená* или *verbálne substantíva (nomina actionis)*, които безспор-

но съставят голям дял от лексиката и на двата езика. Въпреки наличието на значителен брой проучвания върху тях, включващи изследвания за тяхната поява, развитие и характеристика и в двата езика, тази тематика остава отворена с оглед на нееднозначно определяния им статус и лексикографската им интерпретация. Резултатите от разноаспектните им изследвания или не се прилагат, или се прилагат непоследователно в лексикографската практика.

1.1. Преди да разгледаме преобладаващите лексикографски решения, свързани с тяхното отразяване в речниците на двата съпоставяни езика, ще се спрем на обобщената им характеристика, която предлага езиковедската теория. Както в българската, така и в словашката езиковедска литература, съществителните имена за действия или състояния със суфикс *-ne* в бълг. и *-nie/-tie* в слов. се определят като производни отглаголни образувания, в български език от произвеждаща основа на глаголи от несвършен вид, с редки изключения на двувидови глаголи, в словашки език те се образуват по принцип както от глаголи от свършен, така и от несвършен вид (Андрейчин 1944; Стоянов 1964; *Morfológia slovenského jazyka* 1965). Динамичните промени и в двата езика способстват за по-нататъшното развитие в семантично отношение на много от тези съществителни, като по пътя на метонимична конкретизация те образуват нови вторични значения (Георгиева 1963; Димов 1970; Калдиева-Захариева 1982а; Калдиева-Захариева 1982б; Buffa 1967; Furdík 1967; *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* 1989). Различията във възгледите на отделните изследователи произтичат от мястото, което те им определят в системата на езика. От една страна, тези съществителни се отнасят към глаголната парадигма на мотивиращите ги глаголи, от друга страна, те се определят като самостоятелни лексикални единици, влизащи в именната система на езика. Словашкият езиковед Й. Фурдик, развивайки становището на Ф. Буфа за самостоятелността на словообразователния тип ИД (Buffa 1967), посочва убедителни аргументи в подкрепа на тази теза (Furdík 1967), като се противопоставя на дотогавашните традиционни схващания в словашкото езиковедие. В подобна насока се открояват и констатациите на Ст. Калдиева-Захариева за невъзможността отглаголното именно образувание да приеме граматическите характеристики на произвеждащия глагол или да поеме цялостната му семантика, както и тенденцията за семантично отдалечаване и отчуждаване от глагола, поради което това име не бива да бъде включвано в парадигмата на глагола (Калдиева-Захариева 1982а: 49; Калдиева-Захариева 1982б: 123; Калдиева-Захариева 1999: 217). Посочените теоретични разногласия обосновават най-съществената причина за включване или невключване на ИД на *-ne* и *-nie/-tie* в лексикографските трудове. Този проблем е пряко свързан както с изготвянето на словника на отделен речник, така и със структурата на речниковата статия. Интересно е в това отношение да споменем и нерешения до днес спор по въпроса, дали всички деривати трябва да се разглеждат като езикови единици със статус на лексеми, от което зависи и мястото им в словника като заглавки. За този спор споменава Ю. Балтова в едно от изследванията си (Балтова 2009: 285).

1.2. Нека погледнем какво отражение намира езиковедската теория в лексикографската практика на двата съпоставяни езика. Както вече изтъкнахме, ИД на *-не* не се включват в повечето лексикографски трудове поради обстоятелството, че като редовно образуващи се форми на глагола се отнасят към неговото спрежение (Щайнке 1999: 79). **Като самостоятелни заглавки в речниците се включват само тези отглаголни съществителни, които са развили вторични конкретни предметни значения (като напр. *заболяване, четене, ядене; ochorenie, čítanie, jedenie* и др.).**

1.2.1. На такъв принцип е изградена концепцията както на по-старите словашки тълковни речници, така и на най-новия академичен речник на съвременния словашки език, където, за разлика от останалите речници, при всеки глагол се посочва и отглаголната му форма с наставка *-nie* или варианта *-tie*: *bit', -tie; bojovať, -nie; centrovat', -nie; dorobiť, -nie; fotografovať, -nie; opraviť, -nie* и т.н. (SSSJ 2006: 23). **От друга страна обаче, в същия този речник се наблюдава нееднозначна лексикографска интерпретация на съответните единици, тъй като при наличие на конкретно предметно значение името за действие се представя двукратно (SSSJ 2006: 45), веднъж като форма на глагола (напр. *bdieť, bdie bdejú bdej! bdel bdejúc bdejúci bdenie*), веднъж като заглавна дума (*bdenie -ia s.*, тълкувана с две дефиниции: 1. „състояние на бодърствуване, неспане“ – *бдене* и 2. „черковна служба“ – *бдение*), като в края на речниковата статия на съществителното име има препратка към съответния мотивиращ глагол, в случая *bdieť – бдя* (SSSJ 2006: 244).**

Интересно е обстоятелството, че въпреки невключването на ИД на *-не* като самостоятелни заглавки в повечето речници, те се използват при тълкуването на значението на регистрираните в тях производни от същия корен. Като пример можем да посочим тълкуването на значението на производното прилагателно *zariad'ováci – обзавеждащ* в първия словашки академичен тълковен речник, включено като заглавна дума, в дефиницията на която се използва отглаголното съществително *zariad'ovanie – обзавеждане*, което обаче не е включено в словника: *zariad'ováci -ia, -ie prid. „služiaci na zariad'ovanie – служещ за обзавеждане“* (SSJ 1965: 513). Подобен неприемлив похват за тълкуване на заглавната дума с дума, нерегистрирана в словника, не е случаен и нерядко се наблюдава в лексикографската практика.

1.2.2. Аналогичен на словашката лексикографска практика е и подходът в българските лексикографски издания, с изключение на многотомния академичен *Речник на българския език*, където ИД на *-не* се представят самостоятелно, в отделни речникови статии, като тълкуването им е изградено по унифициран типологичен модел със структурна дефиниция „*Отгл. същ. от (съответния глагол)*“, а при наличие на конкретни предметни значения, те се поставят след него (виж напр. *изследване, обгаряне, оцветяване, разузнаване* и др.).

1.3. Нееднозначните лексикографски решения за включване или невключване на ИД на *-не* и *-nie/-tie* в словника, както и за тяхната обработка, се дължат на специфичната им категориална семантика, съчетаваща в различна степен признаците процесуалност и предметност. Общоприето е схващането,

че ИД имат категориално значение „субстантивирано действие – *spredmetne-ný dej*“, като изразяват специфична абстрактна същност. Без да се впускаме в подробности за това хибридно явление, ще се позовем на някои резултати от изследванията в българската и словашката лингвистика. Преди всичко ще се спрем на въпроса за категорията вид, съхранена в различна степен при ИД, с която в словашката теория се аргументира съотнесеността им към парадигмата на съответния глагол. Освен това, отчитайки наличието на ИД на *-nie/-tie*, образувани както от свършени, така и от несвършени глаголи в словашкия език, трябва да се изработят обективни критерии за начина на тяхното представяне в двуезичен речник.

1.3.1. Споделяме мнението на словашкия езиковед Й. Фурдик, че категорията вид при ИД не трябва да се възприема като тяхна собствена категория, а като признак на произвеждащата основа (*bozkať / bozkávať – bozkanie / bozkávanie, buchnúť / búchať – buchnutie / búchanie, uskutočniť / uskutočňovať – uskutočnenie / uskutočňovanie* и др.), което не оказва влияние на именната им природа като части на речта (Furdík 1967: 68–70, 74). Това обстоятелство, както и фактът, че видовите отношения на двойките ИД на *-ne*, образувани от свършени и несвършени глаголи в словашкия език, не отговарят изцяло на видовите отношения на мотивиращите ги глаголи, дава основание ИД да се разглеждат като самостоятелни девербативни деривати, а не като глаголни форми. Те са носители на присъщите за съществителните имена граматични категории род, число и падеж.

1.3.2. От друг аспект се разглеждат ИД на *-ne* в българското езикознание. За специфичната им граматична природа споменава още Л. Андрейчин, който изтъква, че отглаголните съществителни, макар образувани от несвършени глаголи, могат да изразяват и свършен глаголен вид (цит. по Димов 1970: 133; Петков 1970: 144). Тази теза намира по-конкретна разработка в статията на С. Колковска, където авторката анализира възможността ИД на *-ne* да изразяват и присъщи на глагола граматични значения. Според нея ИД на *-ne* изразяват действието като една по-абстрактна даденост, с което не променят същността му, поради което би трябвало да носят информация за такава важна особеност като характера на протичането му във времето. Това твърдение авторката подкрепя с примери, които показват, че при актуализирането си в речта ИД на *-ne* не са неутрални към вида, и въпреки че са образувани само от несвършен вид, те проявяват различна видова съотносителност в различните контексти. Отчитайки специфичното съчетание на именни и глаголни граматични значения в ИД на *-ne*, С. Колковска ги отнася към деривационните разреди на глаголите, а не към граматичните им разреди. От друга страна, тя изтъква по-особеното им място сред останалите лексико-семантични разреди съществителни имена (Колковска 1995: 21–24, 29).

1.4. Освен проблемите, свързани със самото определяне на статута на ИД на *-ne*, при изготвянето на двуезичен речник възниква и специфичният само за двуезичната лексикография проблем – въпросът за превода. За по-

голяма краткост ще посочим само един пример, свързан с невъзможността за постигане на еквивалентност чрез адекватни лексикални единици, породена от липсата им в даден език. Напр. българските ИД *огладняване*, *ожадняване* намират паралел само в образуванията от свършен вид отглаголни съществителни *vyhladnutie*, *vysmädnutie*, тъй като производни от несвършен вид в словашки език не могат да се образуват. Изложените по-горе възгледи относно категорията вид при ИД на *-не* в двата езика ни дават основание, с оглед на спецификата на всеки език, да предложим модел за адекватно лексикографско представяне в двуезичен българско-словашки речник, където еквивалентността на съответните единици ще се представя посредством двете словашки форми, определени с наклонена черта. Нагледно ще демонстрираме модела за лексикографска обработка на отглаголното съществително *обзавеждане*, развило предметно значение и в двата езика:

обзавеждане *тп.* -ия *s* **1.** *len jedn.* на какво *i bezpredm.* *zariad'ovanie / zariadenie čoho*, *vybavovanie / vybavenie zariadením:* **комплексно** ~ **kompletné zariadenie**; ~ **на баня, на кухня** *zariad'ovanie / zariadenie kúpeľne, kuchyne* **2.** *zariadenie, vybavenie, inventár:* **техническо** ~ **technické vybavenie**; ~ **за кухня** *zariadenie do kuchyne*

Освен това различното семантично развитие на ИД на *-не* в двата езика е причина за появата на вторични предметни значения в единия и липсата им в другия език, което се нуждае от привеждане на илюстративен материал в двуезичния речник. Напр. българското отглаголно съществително *бръснене*, за разлика от словашкото *holenie*, няма предметно значение „несесер за тоалетни принадлежности за бръснене“, следователно в речниковата статия трябва да се приведат примери, илюстриращи употребата му само с едно значение (**бръснене** *len jedn. s holenie:* *бръснене на брада, бръснене на крака*).

1.5. Без да засягаме други важни въпроси, свързани със статута на ИД на *-не* и *-nie/-tie* (като формата за множествено число, лексикалната съчетаемост на синтактично равнище), **въз основа на изложеното дотук можем да констатираме**, че въпреки различните подходи към определянето на същността им в българския и словашкия език, можем да ги определим като самостоятелни лексикални единици, категориалната характеристика на които е различна от тази на глагола, **поради което те следва да бъдат отразявани като самостоятелни заглавки в лексикографските трудове**. От друга страна, трябва да подчертаем тяхната продуктивност и честота на използване в двата езика като посочим и резултатите от най-новите изследвания, според които някои ИД на *-не* са много по-употребими от произвеждащите ги глаголи. Според данните на Н. Костова, отглаголното съществително *банкиране* се среща 1047 пъти в Българския национален корпус, докато за формите на глагола *банкирам* има само 10 примера (Костова 2012: 122).

Поради ограничение на изложението ще представим другите два лексикографски „оئےнеправдани“ разряда думи в най-общи черти.

2. Собствени имена и техните производни

Въпросът за въвеждане на собствени имена и техни производни в словника се отнася както до едноезичната, така и до двуезичната лексикография. Общият преглед на лексикографските пособия, свързани с българската и словашката лексикографска практика, показва една разнообразна картина на представяне на ономастичната лексика, като в болшинството от речниците собствените имена отсъстват. В лексикографските трудове се включват предимно географски названия, и то конкретно имена на държави, които в по-старите речници са поместени обикновено в края като допълнително приложение. В по-новите речници такива приложения няма, а като заглавни думи в словника в повечето случаи се въвеждат избрани производни от географски имена, най-често прилагателни, тълкувани с мотивиращото ги име на държава, нация или народност (напр. **bulharský** *príd. k* Bulhar, Bulharsko). Подборът на производните имена в словника обикновено не е мотивиран, така че е трудно обяснимо обстоятелството защо напр. в краткия речник на словашки език е включено прилагателното **lužickosrbský** *príd. „týkajúci sa Lužických Srbov“*, а други производни прилагателни като *belgický*, *luxemburský* липсват (KSSJ 1997: 77; подобно в правописния речник на българския език са влезли прилагателните **обски** *от р. Об* или **одески** в НПРБЕ 2002: 583, 588). Най-често в речниците не се поместват самите названия на нации или народности, столици или исторически бележити градове, жители и др. Смятаме за целесъобразно освен мотивиращото собствено име да се въвеждат в словника, или поне в рамките на речниковата статия, основните производни като представители на едно словообразователно гнездо, което е важно не само за едноезичната лексикография, но и за двуезичните речници, с цел да се представят специфичните словообразователни възможности на всеки език (напр. *българин, българка, българист, българистика, български, България, българщина – Bulhar, Bulharka, bulharista, bulharistika, bulharský, bulharskost*). Особено важно в съпоставителен план е да се покажат и словообразователните възможности, фонетичните и правописните разлики на собствените имена и техните производни в два езика (напр. **Венеция** *ž geogr.* Benátky; **венециански** -а -о -и *benátsky*; **Одрин** *m geogr.* Edirne, *star.* Adrianopol, *hist.* Drinopol; **одрински** -а -о -и *edirnský*). Напр. в словашкия език се образуват производни названия за жители на градове без изключение, докато в българския език такава деривация не винаги е възможна, което следва да намери своето отражение в речника (напр. *Bagdadčan, Grenobl'an, Minčan, Osačan, Osločan* и българските им описателни съответствия *жител на Багдад, жител на Гренобъл, жител на Минск, жител на Осака, жител на Осло* и др.)

В речниците по принцип не се включват лични имена или техни производни, с редки изключения, когато те са придобили нарицателно или преносно значение, или пък влизат в състава на устойчиво съчетание или фразеологична единица. От традиционната лексикографска практика рязко се отличава концепцията на най-новия речник на словашки език, където личните имена

се разработват в самостоятелни речникови статии, в които освен официалната форма на името са включени и всички негови варианти (напр. *Adam, Aduš, Ado, Adamko, Adko* – SSSJ 2006: 66).

Застъпваме становището, че в състава на словника е наложително включването на общоизвестни лични имена от историята, митологията и литературата, които най-вече при една двуезична съпоставка ще разкрият спецификата на словообразуването и адаптирането на чуждите имена в даден език (напр. *Иоан – Ján; Ирод – Herodes; Омир – Homér; Орфей – Orfeus* и др.). А в редица случаи този проблем стои и пред едноезичната лексикография. Като пример ще посочим нерешения досега спор между словашките езиковеди и историци за правописа на името *Буда* и неговите производни *будист, будистки, будизъм*, дали да се пише с една или две графеми *ð – Budha / Buddha, budista / budhista, budhistický / buddhistický, budizmus / buddhizmus*. Или името *Исус*, което в българската църковна литература се изписва с повторена графема *и – Иисус*, докато общоупотребимата форма е *Исус*. В официалния правописен речник изписването на името не е регламентирано (ОФПНЕ 2012), а в новия правописен речник се допускат и двете форми на името (НПРБЕ 2002: 28).

3. Междуметия и техните производни

Накрая съвсем накратко ще споменем третата група лексикографски онеправдани думи – междуметията, пренебрегвани може би поради обстоятелството, че се намират на периферията на лексикалната система, или че се използват повече в говоримата реч и по-рядко в писмени текстове. Те са интересен обект при съпоставка на два езика не само поради факта, че в редица случаи на тяхна основа се образуват пълнозначни, предимно глаголни и по-рядко именни единици, но поради това, че са представители на различно, специфично за отделния език, осмисляне на даден звук. Имаме предвид положението, когато звуци, еднакво произнасяни от животни, възникващи в природата около нас или образувани при различни действия, явления или процеси, биват възпроизвеждани в речта и лексикализирани в езика по специфичен за всеки народ начин. Рядко се срещат еднакви за два езика междуметия, в повечето случаи в езиците се образуват различни лексикални средства за едни и същи звуци.

Ще си послужим с нагледния пример на българското междуметие *квак* (или *квак-квак, квак-квак-квак*), наподобяващо звук, издаван от жаба, по-рядко патица или гъска, на който отговаря аналогичния словашки израз *kvak* (*kvak-kvak, kvaku-kvak*). В двата езика въз основа на тези междуметия са образувани глаголите *квакам – kvákať*. Но докато на словашки квакат само жабите, евентуално по метафоричен път се е създадо ново значение и квакат („празнодумстват“) и разни *бърборковци* или *дърдорковци*, то на български квакат и картечниците или минохвъргачките (РБЕ 1993: 328). Звуковете, издавани от оръжия, на словашки се преосмислят по различен начин, те *rapkať, rachotiť*.

Но словашките жаби издават и друг звук – *kr, krr* (съответно глаголът *krkat*). В българския език звукът *кърк, кърк-кърк* се използва за наподобяване на птици (жерави, кокошки, соколи), съответно възниква и глагол *къркам* (РБЕ 1995: 446). Същият звук, преосмислен в българския език, издава и всякаква течаща или плискаща се вода, течност или варящо се ястие, докато словашките им съответствия се основават на различна звукоподражателна основа – *klokotať, blbotať, bublať, žblnkotať* и др.

Включването на междуметията като най-ярки средства на емоционалната или експресивната реч в словника на двуезичен речник ще покаже не само тяхната национална специфика, но и словообразователните възможности и различия на съпоставяните езици. От друга страна, трябва да изтъкнем и необходимостта от съхраняване на типичните и неповторими за всеки език изрази (като напр. българските *леле, олеле, мац, мъни, тюх, тц-тц* или словашките *fiha, cic, kač* и др.), които в настоящото време на глобализация са застрашени от изчезване. Ще споменем случая с масово използвания английски израз *wow*, който, нахлувайки в речта на младото поколение в Словакия, става изразител на почти всички емоционални и емоционално-волеви състояния и доста агресивно измества родните изрази.

Следвайки целта на нашето изложение да покажем определени разреди думи, които обикновено не намират място в речниците, направихме опит да защитим тяхната лексикографска позиция в словника. Позоваваме се на резултатите от лингвистичната теория, като смятаме за целесъобразно да се попълнят пропуските, срещани в традиционните речници. Изхождайки както от позицията на съставител на речник, така и от позицията на ползвател на речници, смятаме, че мястото на ИД на *-не*, на собствените имена и на междуметията в едноезичната и в двуезичната лексикография е оправдано.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Статията е изготвена във връзка с грантов проект VEGA – č. 2/0031/10 Bulharsko-slovenský slovník.

ЛИТЕРАТУРА

- Балтова 2009:** Балтова, Ю. Словообразуване, лексикология, лексикография – взаимовръзка и взаимна обусловеност. // *Словообразуване и лексикология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 279–289.
- Георгиева 1963:** Георгиева, Е. Семантична характеристика на отглаголните съществителни на *-не* и на *-ние* в българския книжовен език. // *Славистичен сборник*. София, с. 225–233.
- Димов 1970:** Димов, Д. Наблюдения върху значението и употребата на отглаголните съществителни имена на *-не*. // *Известия на института за български език*, Т. XIX, с. 131–140.

- Калдиева-Захариева 1982а:** Калдиева-Захариева, Ст. Към характеристиката на отвлечените глаголни съществителни със суфикс *-не* в съвременния български книжовен език. // *Български език*, № 1, с. 48–53.
- Калдиева-Захариева 1982б:** Калдиева-Захариева, Ст. Към характеристиката на отвлечените глаголни съществителни със суфикс *-не* в съвременния български книжовен език. (Продължение от кн. 1). // *Български език*, № 2, с. 116–124.
- Калдиева-Захариева 1999:** Калдиева-Захариева, Ст. Абстрактната лексика в съвременния български книжовен език и в съвременния словашки книжовен език. // *Актуални проблеми на българското словообразуване*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 209–220.
- Колковска 1995:** Колковска, С. Категориална семантика на граматичните значения на имената за действия на *-не*. // *Български език*, № 1–2, с. 18–29.
- Костова 2012:** Костова, Н. Нови имена за действия в българския език. // *II Международният научен симпозиум „Славянские языки и культуры в современном мире“*. Труды и материалы. Москва: МГУ, с. 122.
- Петков 1970:** Петков, П. Отглаголните съществителни и трансформациите на техните синтактични групи. // *Известия на института за български език*. Т. XIX, с. 141–149.
- Щайнке 1999:** Щайнке, К. Словообразуване и валентност (Наблюдения върху отглаголното съществително име в българския език). // *Актуални проблеми на българското словообразуване*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 79–84.
- Buffa 1967:** Buffa, F. Slovesné podstatné mená z hľadiska slovotvorného. // *Slovenská reč*, т. 32, ч. 4, с. 225–228.
- Furdík 1967:** Furdík, J. O vide a väzbe pri slovesných podstatných menách. // *Slovenská reč*, т. 32, ч. 2, с. 65–74.

ИЗТОЧНИЦИ

- НПРБЕ 2002:** *Нов правописен речник на българския език*. София: Хейзъл.
- ОПРБЕ 2012:** *Официален правописен речник на българския език*. София: Просвета.
- РБЕ 1993:** *Речник на българския език*. Т. 7. София: БАН.
- РБЕ 1995:** *Речник на българския език*. Т. 8. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- KSSJ 1997:** *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava: VEDA.
- SSJ 1965:** *Slovník slovenského jazyka. V diel. V–Ž*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- SSSJ 2006:** *Slovník súčasného slovenského jazyka. A–G*. Bratislava: VEDA.